

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻՆ

Մեծերի թողած նամակագրությունն անչափ արժեքավոր նյութ է, յուրահատուկ մի բանալի, որի միջոցով կարելի է ներթափանցել հեղինակի ներաշխարհը, հասկանալ նրան, նրա ժամանակաշրջանը, ճանաչել նրան շրջապատող մարդկանց:

Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը մշտապես շրջապատված է եղել վառ անհատականություններով, որոնցից է Մարտիրոս Սարյանը:

Նրանք առաջին անգամ հանդիպել են 1911 թ. ձմռանը Մոսկվայում «Мир искусства» խոշորագույն և ազդեցիկ գեղարվեստական միավորման ցուցահանդեսներից մեկի ժամանակ, ուր երկուսն էլ ներկայացրել էին իրենց գործերը¹: «Եվ այդ ժամանակից,- ինչպես գրում է Սարյանն իր հուշերում,- սկսվեց մեր բարեկամությունը»²: Ծիշտ կլինի ասել, որ նրանց միջև հաստատվեց փոխադարձ հարգանքի ջերմ հարաբերություն, իսկ մտերմությունը և բարեկամությունը ծնվում է տարիներ անց՝ հայրենի երկրում մշտական բնակության ընթացքում:

1923 թ., երբ Ա. Թամանյանը եկավ Հայաստան, նրանց հարաբերություններում սկսվեց նոր փուլ: Փոխադարձ համակրանքը ոչ միայն վերածվեց մեր մշակույթի երկու մեծագույն գործիչների իսկական ամուր բարեկամության, այլև նրանք դարձան համախոհներ՝ ամենացորոք նվիրվելով գլխավոր գաղափարին՝ հայոց պետականության կայացմանը և նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը:

1911 թ. հիշարժան հանդիպումից հետո հետագա շփման ցանկություն, անշուշտ, պետք է որ առաջանար, քանզի նրանց կենսագրության մեջ ընդհանուր շատ բան կար. զրեթե տարեկիցներ, համերկրացիներ՝ նոր նախիջևանցիներ³, բազմազավակ և նյութապես ոչ շատ ապահով ընտանիքների զավակներ, ինքնուրույն ու աշխատասեր, նպատակասլաց և կամային:

Գնալով Ռուսաստանի խոշորագույն մշակութային կենտրոններ՝ Թամանյանը՝ Ա. Պետերբուրգ, Սարյանը՝ Մոսկվա, նրանք ամմիջապես հայտնվեցին տաղանդավոր և հեղինակավոր մարդկանց միջավայրում, որոնք 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ռուսական արվեստի սերունդքն էին: Ճարտա-

¹ Թամանյանի մասնակցությունը «Мир искусства» գեղարվեստական միավորման ցուցահանդեսին զարմանալի չէ: Կայսերական գեղարվեստի ակադեմիային կից Գեղարվեստի բարձրագույն ուսումնարանի ճարտարապետության բաժանմունքն ավարտողները ստանում էին նկարիչ-ճարտարապետի որակավորում:

² Сарьян М. С. Из моей жизни. М., 1970, с. 316.

³ Թամանյանը ծնվել է Եկատերինադար (այժմ՝ Կրասնոդար) քաղաքում՝ նորնախիջևանցիների ընտանիքում, ուստի և իրեն համարում էր նորնախիջևանցի: Նրա մտերիմների շարքում քիչ չէին նորնախիջևանցի անվանի գործիչներ, որոնց նկատմամբ Թամանյանը առանձնակի սեր ու հարգանք ուներ՝ Մարիետա Շահինյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Նիկողայոս Բունիաթյան, Սարգիս Սրապիոնյան (Լուկաշին) և շատ ուրիշներ:

րապետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, գրողներ, բանաստեղծներ, թատերագետներ. «Արծաթե դարի» ռուս մշակույթի գործիչների կողքին նրանք ձևավորվեցին և հասունացան որպես արվեստագետներ:

Շուտով երկուսն էլ արժանացան ճանաչման և համընդհանուր գնահատանքի: Մոսկվայում և Ս. Պետերբուրգում նրանց մասին խոսեցին որպես շատ լուրջ և տաղանդավոր արվեստագետների, և երեսունը հազիվ բոլորած՝ նրանք արդեն ճանաչված վարպետներ էին: Սարյանի գործերը գնում էին մասնավոր հավաքորդները և թանգարանները, Թամանյանը աշխատում էր մեծահարուստների, ազնվականների, բարձրաստիճան պալատականների և կայսերական ընտանիքի անդամների պատվերներով⁴, իսկ Ս. Պետերբուրգում արդեն ուներ իր արվեստանոցը, ուր աշխատում էին բարձրագույն կրթությանը 11 մասնագետներ:

Ռուսաստանյան ժամանակաշրջանի Թամանյան-Սարյան նամակագրությանը վերաբերող ուղղակի փաստեր չկան, նրանց ամբողջ նամականին այսօր ներկայացված է ընդամենը 10 նամակներով, որոնցից Սարյանի գրչին պատկանող 7 նամակներն արդեն հրատարակված են⁵, իսկ Թամանյանի երեք նամակները մնում են անտիպ: Դրանք սիրով մեզ է տրամադրել Ս. Սարյանի տուն-թանգարանի տնօրեն Ռուզան Սարյանը, որին, օգտվելով պատեհ առիթից, հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

Թամանյանի նամակները Սարյանին թվագրված են 1922, 1926 և 1927 թթ: Առաջինը, ըստ ժամանագրության, 1922 թ. փետրվարի 5-ին Սարյանին հասցեագրված նամակն է Թավրիզից, ուր Թամանյանը արտագաղթել էր 1921 թ. ապրիլին՝ Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների պատճառով⁶:

1921 թ. մայիսի սկզբից Թամանյանը մոտ երկու տարի ապրել է տարագրության մեջ (1921 թ. մայիս – 1923 թ. մարտ), և այդ ամբողջ ժամանակահատվածում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները բանակցություններ էին վարում՝ հրավիրելով նրան հայրենիք:

Քաջ գիտակցելով, որ Թամանյանի նման մասնագետի ներկայությունը Հայաստանում ոչ միայն ցանկալի էր, այլև անհրաժեշտ, այդ բանակցություններին ակտիվորեն միանում է նաև Սարյանը՝ մեկ անգամ ևս հիշեցնելով Թամանյանին հայրենիքի նկատմամբ հայազգի բոլոր մտավորականների պարտքի մասին: Ցավոք, Թամանյանին ուղղված Սարյանի այդ նամակը չի պահպանվել, և դրա բովանդակությունը ենթադրում ենք Թամանյանի պատասխան նամակից: Թամանյանը հեռու էր քաղաքականությունից: Նրան հետաքրքրում էր միայն մեկ բան՝ աշխատել հանուն ազգի, հանուն պետականության կայացման, ուստի և Սարյանի մտքերն ու զգացումները մտավորականության պարտքի մասին հայ-

⁴ Թամանյանի պատվիրատուների թվում էին արքունի արարողապետ կոմս Վ. Կոչուբեյը, Յարոսլավլի նահանգապետ կոմս Դ. Տատիշչևը, իշխաններ Շերբատովը, Կուրակինը, Գոլիցինը, կոմսուհի Շուվալովան, Մեծն իշխանուհիներ Ելիզավետա Ֆյոդորովնան (կայսրուհու քույրը) և Օլգա Ալեքսանդրովնան (Նիկոլայ II կայսեր կրտսեր քույրը):

⁵ Տե՛ս **Սարտիրոս Սարյան**, Նամակներ, հատոր առաջին, 1908-1928, Եր., 2002, էջեր՝ 249, 323, 325, 337, 372, 434:

⁶ Առաջին Հանրապետության օրոք Թամանյանը աշխատեց համարյա մեկ տարի: Այդ կարճ ժամանակահատվածում Հ. Կոչոյանի հետ համատեղ մշակեց անկախ Հայաստանի պետական խորհրդանիշը՝ զինանշանը, հիմնադրեց և ղեկավարեց Հնության պահպանության կոմիտեն, սկսեց աշխատել Երևանի գլխավոր հատակագծի վրա:

րենիքի նկատմամբ համահունչ էին և հոգեհարազատ թամանյանի դիրքորոշմանը: Թամանյանը պատրաստ էր ծառայել Չայաստանի վերածննդին. նա արդեն հասցրել էր ուսումնասիրել Չայաստանի շինարարության կազմակերպման հարցը, քաջատեղյակ էր երկրի կարիքներին և հետաքրքիր մտահղացումներ ուներ ճարտարապետության ու շինարարության վերաբերյալ: Նա հաճուքով իր ուսերին կվերցներ այդ անչափ մեծ և դժվարին գործը, եթե համոզված լիներ, որ կհաջողվի արդյունավետ և հանգիստ աշխատել գոնե մի քանի տարի:

Բայց այժմ հանգամանքների բերումով դա հանարավոր չէր: «Չայաստան գալ այժմ ես չեմ կարող, ես սարսափելի վշտացած եմ, մահացավ աղջիկս՝ 13 1/2 տարեկան...»,- գրում է նա Թավրիզից: Թամանյանի այս նամակը ցնցող է. անչափ զգացմունքային, գրված մեկ շնչով, այն ստիպում է ապրումակցել և կարեկցել հեղինակին: Այս նամակում իրարամերժ զգացումների և ապրումների մի ամբողջ կծիկ է. այստեղ և՛ անձնական ողբերգությունն է, և՛ ազգային գաղափարին ու դրան ծառայել տենչող արվեստագետ քաղաքացու ողբերգությունը, որը նվիրված է ազգային գաղափարին և ուզում է դրան ծառայել, բայց ստիպված է հաշվի նստել իրողության հետ, և՛, վերջապես, պարտավորվածությունը ընտանիքի նկատմամբ:

1923 թ. մարտի 3-ին ՉԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինի⁷ հրավերով Թամանյանը գալիս է Երևան՝ բանակցությունների, համոզվելու, թե որքան է նպատակահամար իր վերադարձը հայրենիք:

Նա տեսնում և համոզվում է, որ չնայած տնտեսական անչափ ծանր իրավիճակին՝ Չայաստանը որպես պետություն կայացել է, ուստի մնաց Չայաստանում, որտեղ առջևում էին ստեղծագործական որոնումները և նոր գաղափարները, հուսահատության և ոգեշնչվածության պահերը, ծանր, լարված աշխատանքային տարիները: Եվ այդ հոգնատանջ տարիների ընթացքում մշտապես նրա կողքին էր Սարյանը, ով դարձավ Թամանյանի թևուքակունքը, նրա ձեռնարկումների ամենաեռանդուն աջակիցը: Թամանյանը միշտ զգացել է նրա ներկայությունը, նույնիսկ երբ նա հազարավոր կիլոմետրեր հեռու էր՝ Վենետիկում, Մոսկվայում կամ Փարիզում:

Գրեթե ամեն նամակում Սարյանը բարկանում է, նեղանում և նախատում, բայց և ներում է ընկերոջը. «Սիրելի Ալեքսանդր, չգիտեմ ինչքան նամակ եմ գրել քեզ, բայց քեզանից մեկ նամակ եմ ստացել, իհարկե, աչքի առաջ ունենալով քո հիվանդությունը⁸, չեմ պահանջում, որ գրես, բայց եթե ուզենայիր

⁷ Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս Լուկաշի (1883-1937) – կուսակցական և պետական գործիչ, ՌՍԴԲԿ-ի անդամ 1906 թ., խորհրդային տարիներին զբաղեցրել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ Չայաստանում, Անդրֆեդերացիայի ժողկոմխորհում, ԽՍՀՄ ժողկոմխորհում: 1937 թ. բռնադատվել է: Թամանյանին ծանոթ է եղել դեռ Ս. Պետերբուրգից: 1910 թ. ավարտելով Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը՝ աշխատանքի է անցել է Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների գույքի կառավարման խորհրդում որպես իրավաբան և գանձապահ: Այդ նույն խորհրդում 1904-1915 թթ. Թամանյանը զբաղեցրել է գլխավոր ճարտարապետի պաշտոնը: Կարելի է ենթադրել, որ Լուկաշինի հրավերը իր դերն է խաղացել Թամանյանի վերադարձի հարցում:

⁸ Թամանյանը տառապում էր կատարակտով (ոսպնյակի մթազնում), որը հավանաբար ուժեղ հոգեկան ցնցման հետևանքն էր՝ դստեր մահվան պատճառով: Հիվանդությունը խորացավ, և նրա մի աչքը կուրացավ: 1925 թ. սկսած՝ Թամանյանը ինքնուրույն գծագրեր չէր անում: Անհրաժեշտ էին օգնականներ: Նա շատ ծանր էր տանում այդ տկարությունը, որը կաշկանդում էր և ստիպում հաճախ հրաժարվել այս կամ այն գաղափարից, մտահղացումից, քանզի չէր կարող դրանք իրագործել անձամբ:

ինձ հետ քո մտքերով և մտածումներով կիսվել, իհարկե, միջոց կգտնեիր, բայց էլի քեզ ներում եմ, որովհետև սիրում եմ քեզ ինչպես մարդ և միևնույն ժամանակ ստեղծագործող...» (10 հունվարի 1927 թ., Փարիզ):

Այսպես Թամանյան-Սարյան նամակագրությունը ընդունում է միակողմանի բնույթ: Գրում էր հիմնականում Սարյանը: Նա ազատ արվեստագետ էր, և ոչինչ չէր խանգարում նրա աշխատանքին, ինչպես նաև նամակ գրելու ցանկությանը: Սարյանը սիրով ու հաճույքով էր նամակ գրում կիսելով ընկերոջ հետ իր մտքերը, մտահղացումներն ու տպավորությունները:

Թամանյանին հասցեագրված նամակներում խոսքը մշտապես ճարտարապետության ու քաղաքաշինության, մայրաքաղաք Երևանի շինարարության մասին է: Եվ դա հասկանալի է. վերջապես իրականանում է հայության բազմաթիվ սերունդների ամենամտախնայուն երազանքը՝ վերականգնվում է պետականությունը, կառուցվում է նոր մայրաքաղաք: Ինչպիսի՞ն է լինելու այն: Այս հարցը առավել ևս անհանգստացնում է Սարյանին: Եվ դա արտահայտվում է յուրաքանչյուր նամակում. «Ինչպես ես ներկայացնում երևանի ամբողջ վերաշինության գործը: Քո ընդհանուր վերաբերմունքը ո՞՞՞նչ, ի՞նչ ո՞՞՞: Արդյոք ավելի հետաքրքրական, ինքնուրույն, պայծառ, գեղեցիկ անսամբլ ճարտարապետական տեսակետից» (10 հունվարի 1927 թ., Փարիզ):

Սարյանը խորապես հավատում և վստահում է Թամանյանին. նրա հեղինակությունը մեծ է և անհերքելի: Սարյանը գիտի և համոզված է, որ ապագա մայրաքաղաքի ճարտարապետությունը հուսալի ձեռքերում է: Այնուամենայնիվ, դա նրա մշտական մտածմունքների, խոհերի և կասկածների առարկան է, որոնք նա կիսում է Թամանյանի հետ և խորհուրդներ տալիս:

Երևանի վերակառուցումը և նրա հեղինակը Սարյանի անհանգստության և հետաքրքրության գլխավոր առարկան են նաև այլ անձանց ուղղված նամակներում. «Ի՞նչ է անում Թամանյանը: Ինչո՞վ վերջացավ թատրոնի շենքի կոնկուրսը» (Ռ. Դրամբյանին, 25 դեկտեմբերի 1926 թ.), կամ «Ա. Թամանյանի Երևանի նոր կազմած նախագծով զարմանից սկսելու են կառուցել նոր շենքեր, իհարկե, բոլոր հարմարություններով» - գրում է նա Իսահակյանին՝ ցավով, բայց և հպարտությամբ ավելացնելով. «... այդ շենքերը կլինեն ավելի գեղեցիկ և հարմար, քան թե այն բոլոր շենքերը, որ հայ բուրժուազիան շինել է Թիֆլիսում, Բաքվում, և մի շարք քաղաքներում Հայաստանից դուրս» (Ա. Իսահակյանին, 2 փետրվար 1925 թ., Երևան):

Թամանյան-Սարյան նամակագրության մեջ գերիշխում է մայրաքաղաքի և նրա գլխավոր կառույցի՝ ժողտան թեման: Այս կարևորագույն կառույցին է ուղղված Թամանյանի ստեղծագործ ամբողջ ներուժը: Դեռ 1920 թ. Թամանյանը գրել է. «Խոսակցություններ են պտտվում թատրոնի շինարարության մասին» (Ե. Լանսերեին, 20 հունիսի 1920 թ.): Այս մի նախադասությունը ենթադրել է տալիս, որ դեռ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք մտադրվում էին կառուցել թատրոն: Չէ՞ որ յուրաքանչյուր լուրջ մայրաքաղաք պետք է ունենա թատրոն՝ որպես մշակութային կյանքի բաղկացուցիչ: Հնարավոր է այդ խոսակցությունների սկզբնաղբյուրը հենց Թամանյանն է: Վաղուց ի վեր նա փայփայել է թատրոն կառուցելու գաղափարը: Դրա մասին վկայում է 1911 թ. դեկտեմբերի 31 նոթատետրում արված մի նշում. «Կուզենայի կառուցել թատրոն: Դասական: ճակատը խիստ տաճարի նման...», և կողքին էսքիզը, որը շատ է հիշեցնում ժողտան միադասիլիճ նախագծի վաղ տարբերակները:

ժողտան կառուցումը, ավելի ճիշտ, ապագա նախագծին վերաբերող գեղարվեստական հարցերը մեծ հետաքրքրություն առաջացրին հատկապես արվեստագետ մտավորականների շրջանում: Մամուլում սկսվեցին հարցի բուռն քննարկումները: «Խորհրդային Հայաստան» թերթում (№ 57, 1926 թ.) տպագրվեց նաև Սարյանի հոդվածը «Երևանում կառուցվելիք ժողովրդական տան խնդիրը» վերնագրով: Սարյանը համոզված էր. «Մեր նոր շինարարները գլխավորապես պետք է դիմեն հայկական ժողովրդական ոճի հենց այդ կենդանի աղբյուրին: Նման օրինակ մենք արդեն ունենք՝ դա Երևանի հիդրոկայանի շենքն է»: Պաշտպանելով Հայաստանում Թամանյանի այս անդրանիկ կառույցը⁹ նա գրում է. «Եթե հաջողվել է ջրաէլեկտրակայանին այնպիսի բացառիկ տեսք տալ, որ համապատասխանի այժմեականությանը և այն ամուր կերպով շաղկապել հայկական կլասիկ ձևերի հետ, ապա պարզ է, որ արվեստի տունը՝ թատրոնը, էլ ավելի ուժեղ կերպով պիտի կրի այս օրիգինալ ոճի ձևերը և այդ աշխատանքը պիտի հանձնարարել լավ կառուցողի հռչակ վայելող փորձառու մարդու»: Կարելի է չկասկածել, որ, «փորձառու մարդ» ասելով, Սարյանը նկատի ուներ Թամանյանին:

Գտնվելով հայրենիքից հեռու՝ Սարյանը հոգով և սրտով Երևանում էր, ապրում էր նրա հոգսերով, ապագա թատրոնի խնդիրներով՝ ջանալով որևէ բանով օգտակար լինել Թամանյանին այդ գործում: «Այստեղ Մոսկվայում կա *Эрмаков*-ի որդին, որի մոտ կան բոլոր այն լուսանկարները, որ լուսանկարել է *фотограф Эрмаков*-ը: ... կարելի է հետը բանակցության մեջ մտնել նամակով: Նա ինձ ասաց, որ ուրախությամբ ինչ որ պետք է, կարող է կրկնել: Ես կարծում եմ, դու պետք է հետաքրքրվես, հետը նամակագրություն սկսես, իսկ ես էլ այստեղ կխոսեմ» (12 հունիսի 1926 թ., Մոսկվա): Խոսքը այստեղ ռուս անվանի լուսանկարիչ, ազգագրական և հնագիտական բազմաթիվ արշավախմբերի մասնակից Դմիտրի Երմակովի մասին է, որը լուսանկարչական հարուստ նյութ էր հավաքել նաև հայկական ճարտարապետության վերաբերյալ: Սարյանը ծանոթանում է լուսանկարչի որդու՝ Ի. Դ. Երմակովի հետ և պայմանավորվում է ձեռք բերել այդ նյութերը: Թամանյանը անմիջապես արձագանքում է Սարյանի այս նամակին, նշելով, որ «Երմակովը մեզ համար շատ կարևոր է»: Թամանյանը խորապես երախտապարտ էր ընկերոջը՝ քանզի այդ լուսանկարչական հավաքածուն իսկական գտածո էր ճարտարապետի համար:

Ավելի ուշ, Սարյանի ջանքերի շնորհիվ Փարիզում լույս տեսնող «Երևան» թերթի 1927 թ. համարներից մեկում¹⁰ տպագրվել է ժողտան թամանյանական նախագիծը՝ հեղինակի մանրամասն բացատրագրով: «Գիտեմ և ուրախ եմ, որ դու շատ հետաքրքրվում ես ժողովրդական Տան նախագծով և կուզենայի շատ բան ասել քեզ այդ մասին, բայց առայժմ անկարող եմ, որովհետև շտապում եմ գնալ էլի գործերով: Որ գաս Երևան շատ կխոսենք այդ մասին... Համբուրում եմ քեզ, որովհետև շատ եմ կարոտել: Քեզ սիրող Ա. Թամանյան»:

Թամանյանի և Սարյանի մտերմությունը նյութականացվել է և հավերժացվել ոչ միայն նամակների շնորհիվ:

1924 թ. Հայաստանի ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց Սարյանի համար երկհարկանի տուն և արվեստանոց կառուցելու մասին: Ո՞վ պետք է կազմեր

⁹ Երևանի հիդրոէլեկտրակայանը կառուցվել է 1925 թ. Այս կառույցի, ինչպես նաև էլեկտրաֆիկացման գործին մեծ ծառայություններ մատուցելու համար 1926 թ. Թամանյանին շնորհվում է Հայաստանի ժողովրդական ճարտարապետի կոչում:

¹⁰ Տե՛ս «Երևան», № 311, 6 նոյեմբեր, 1927 թ.:

ապագա տան նախագիծը, եթե ոչ Թամանյանը: Բայց նա շատ զբաղված էր, ուստի և միայն 1929 թ. կարողացավ ավարտել նախագիծը: Վարպետի համար հարմարավետ արվեստանոց ստեղծելու միտքն այնքան առանցքային էր Թամանյանի համար, որ այն վերնագրվեց. «Նկարիչ Մ. Սարյանի արվեստանոցի և բնակարանի նախագիծ»:

Կարո՞ղ էին արդյոք նրանք իրենց անդրանիկ հանդիպման ժամանակ ենթադրել, որ տարիներ անց երկուսն էլ կհանգրվանեն հայրենիքում՝ հարազատ երևանում, և Թամանյանի նախագծով կառուցված իր տանը, լուսավոր, ընդարձակ, Մասիսներից նայող հրաշք արվեստանոցում Սարյանը կհավերժացնի ընկերոջ կերպարը կտավի վրա՝ ստեղծելով դիմանկարային մի գլուխգործոց, որը պատվավոր տեղ կզբաղեցնի Հայաստանի պետական պատկերասրահում:

ՄԱՐԻՆԱ ՍԱՅԱԿՅԱՆ

Նամականի

Дорогой Мартирос Сергеевич,

Письмо Ваше Арпеник Назарбекян мне передала своевременно. Пользуясь ее любезным согласием доставить это письмо, пишу Вам. – Я нахожусь в ужасном горе. У меня умерла старшая дочь 13 ½ лет. Потеря эта для меня так неожиданна и так тяжела, что я до сих пор не могу примириться с ней и не могу придти в себя от ужасных страданий, которые неизмеримо тяжелее всякой болезни. Мое душевное состояние мешает мне написать Вам более обстоятельно и побеседовать должным образом об интересующих нас обоих вопросах. Ваши чувства и мысли в отношении долга «культурных сынов» Армении глубоко симпатичны и безусловно близки мне. Бесспорно, в созидательной работе в Армении должны принять деятельное участие все ее культурные сыны. Во имя этой же идеи еще в 1919 году я приехал в Армению и работал по мере своих сил, полтора года. Я надеюсь вскоре поработать для нее опять; у меня нет иного желания, как отдать остатки моих сил нашей национальной культуре, и чем скорее смогу возобновить мою работу, тем более буду счастлив. Приехать в Армению сейчас мне невозможно; я не могу оставить здесь семью (уже в четвертый раз) без средств к существованию и без близких людей. Рассчитывать на возможность пересылки им средств из Эривани нельзя, так как эта возможность непостоянна и ненадежна. Помимо материальной стороны есть много оснований не разлучаться пока с семьей; душевное состояние жены и детей тоже очень тяжелое. Необходимо прибавить, что семье моей, за последние годы, пришлось уже много выстрадать от троекратных, очень тяжелых переездов с места на место, вслед за мной¹. Сюда дети мои приехали слишком истощенными и только здесь (двое младших) начинают мало-помалу восстанавливать свои силы. Здесь как бы ни была скромна жизнь, всегда можно иметь в изобилии молочные продукты, сахар, яйца и прочее необходимое для детского организма. Лишить их этого я не в силах. Я много раз интересы моей семьи приносил в жертву служению долгу перед обществом и др.; подвергать вновь семью тяжелым испытаниям, осо-

бенно после такого потрясения не позволяет совесть². Обстоятельства иногда бывают сильнее воли человека, и я принужден отложить свой приезд в Армению, надеюсь, до весны. – Я очень интересуюсь той культурной работой, которая теперь осуществляется в Армении благодаря Вам, Ашхарбеку³ и другим культурным работникам. Вас давно недоставало в Армении. Я очень рад Вашему приезду и неоднократно высказывал мысль о Вашей незаменимости и необходимости Вашего приезда в Армению. Буду очень признателен, если будете мне писать о ходе работ в области культуры и искусства. Шлю Вам сердечный привет и желаю блестящих достижений во всех Ваших начинаниях на благо нашей нации. –

Преданный Вам
А. Таманян
Тавриз. 1922 г. Февраля 5 дня.
(Пишите через здешнее консульство)

Р. С. Передайте мой привет Дачату Хачванкяну⁴, котор[ый], если не ошибаюсь, служит в Вашем ведении. Рекомендую его Вам с самой лучшей стороны. Он очень милый, скромный и талантливый человек.

Многоуважаемый Мартирос Сергеевич

Рекомендую Вам подателя этого письма Симавона Фарадяна, ученика моей студии⁵. Он поработал у меня шесть–семь месяцев и сделал крупный успех, несмотря на то, что материальные его условия не давали возможности ему работать регулярно и более спокойно. Окажите ему Ваше всесильное содействие в том, чтобы он мог заняться в Армении излюбленным делом и развить свои природные дарования. Шлю привет. С совершенным почтением
А. Таманян

Тавриз, 5/V-1922 г.

Р. С. Если к Вам обратится Вергинэ Татевосян, тоже моя ученица, то ее также рекомендую Вам как вполне способную ученицу. Оба они (она и Фарадян) начинали у меня с самых «азов» (раньше не работали) и за короткое время значительно подвинулись: недурно рисовали маску Аполлона.

А. Т.

14. VI. 1926 թ.

Յերևան

Սիրելի Մարտիրոս,

Ստացել են երեք նամակդ ել. Շատ շնորհակալ են, վոր ինձ չես մոռացել. Ներողութիւն, ժամանակին չպատասխանելուս համար, պատճառը հիվանդութիւնս եր, վորից նոր են ապաքինվել. քր արտահայտած կարծիքը ներկա շինարարութեան մասին՝ համամիտ են և կաշխատեն քր ցանկութիւնները իրականութիւն դարձնել. ժողովրդական Տան վերաբերյալ գործնական աշխատանքները արդեն սկսվել են և վաղը մյուս օր արդեն

կհայտարարենք մրցանակ, վորի ժամկետ նշանակված է օգոստոսի 25-ը⁶: Այդ Տան գործերը ղեկավարելու համար յես աշխատում են հեռանալ ուրիշ պաշտոններից:⁷

Այս նամակը կարճ են գրում, վախենալով, վոր նա քեզ չհասնի Մոսկվայում, հետևյալ նամակով երկար կգրուցենք:

Լուսիկ Լազարևնայի⁸ հետ շատ հաճախ պատահում ենք, հենց երեք ընտանիքով միասին եինք և միասին 2 ժամ] անց կացրինք:

Երմակովի⁹ մասին գրածդ շատ կարևոր է, շատ շնորհակալ են, քո նամակը նրա հասցեով այս թուպեիս չկարողացա գտնել, խնդրում են նորից ուղարկել նրա հասցեն:

Յես արդեն կարոտել են քեզ, ափսոսում են, վոր այստեղ չես, քո բացակայությունը շատ ե[ս] զգացի: Այնուամենայնիվ շատ ուրախ են, վոր ճանապարհորդել ես, ցանկանում են լիակատար հաջողություն և առողջություն:

Համբուրում են՝
քո Ալեքսանդր

Իմ սիրելի Մարտիրոս,

Գիտեն, վոր բարկացած ես ինձ վրա, իմ նամակ չգրելու պատճառով: Բայց հույս ունեն, վոր ներողամիտ կլինես դեպի ինձ:

Յես չեմ արդարանում, վորովհետեւ մի նամակ գրելս դժվար գործ չէ, բայց պետք է ասեն, վոր ինքս ել չեմ նկատել ինչպես անցել է այս վերջի տարին: Առավոտվանից մինչեւ ուշ գիշերը, կարճ ընդմիջումով ճաշի համար, յես աշխատել են մի քանի լուրջ նախագծերի վրա, վորոնց մեջ առաջի տեղն եր բռնում անշուշտ ժողովրդական Տունը: Բացի այդ քեզ հայտնի են անվերջ յեվ բազմաթիվ ժողովները, վորոնք միանգամայն զրկում են ազատ շունչ քաշելու յեվ մտածելու կարողությունից: Այդ աշխատանքները ինձ այնքան եյին հոգնեցնում, վոր ամ[բ]ողջ տարվա ընթացքում վոչ մի նամակ չեմ գրել թե քեզ թե Շչուսյեվին¹⁰ յեվ թե ուրիշներին:

Գիտեն յեվ ուրախ են, վոր դու շատ հետաքրքրվում ես ժողովրդական Տան նախագծով յեվ կուզեյի շատ բան ասել քեզ այդ մասին, բայց առայժմ անկարող եմ, վորոհետեւ շտապում են գնալ ելի գործով: Վոր գաս Յերեվան շատ կխոսենք այդ մասին: Առայժմ կարող են հայտնել, վոր թատրոնի նախագիծը վերջացրած եր յուլիսի սկզբին յերեք վարիանտով, վորոնցից առավելություն ունեցավ առաջինը:

Ուղարկված կարճ բացատրագրից վորոշ չափով կժանոթանաս նախագծի գաղափարի հետ:

Նոյեմբերի 6-ին Հոկտեմբերյան հեղափոխության տասնամյակի առթիվ յենթադրվում է կատարել ժողովրդական Տան հանդիսավոր հիմնադրությունը¹¹: Կարծում են, վոր կարելի կլինի Յերեվան թերթում տպել թատրոնի նախագիծը յեվ բացատրագիրը: Դեռ վերջնականապես վորոշված չէ հանդիսավոր հիմնադրության որվա հարցը: Մոտ որերս կպարզվի յեվ ես կհայտնեն քեզ: Յեթե նույնիսկ հիմնադրությունը չկատարվի, այ-

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ 1919 թ. հունվարին Թամանյանը մեկնեց Պետրոգրադից Անապա, ուր գտնվում էր նրա ընտանիքը: Դեռ 1917 թ. կնոջը և երեք երեխաներին նա ուղարկել էր հարավ՝ անվտանգության նկատառումներով: 1919 թ. հոկտեմբերին Թամանյանը եկավ Յայաստան: 1921 թ. ապրիլին Յայաստանից մեկնեց Պարսկաստան (Թավրիզ):

² Մեկ անգամ չէ, որ ընտանիքի շահերը նա զոհաբերել է հանուն քաղաքացիական պարտքի: Այդպես էր 1917 թ. հեղափոխության ժամանակ, երբ ընտանիքը ուղարկեց հարավ՝ Անապա, իսկ ինքը մնաց փոթորկալի Պետրոգրադում՝ ջանալով կազմակերպել նախկին Կայսերական գեղարվեստի ակադեմիայի աշխատանքները, որի փոխնախագահ էր նշանակվել ժամանակավոր կառավարության կոմիսարի հրամանով: Թամանյանը դարձավ նաև նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը Ռուսաստանի արվեստագետների ամենախոշոր միավորման՝ «Արվեստի գործիչների միության», որի նախագահ էր ընտրվել 1917 թ. մարտին: Դեկավարելով Կայսերական գեղարվեստի ակադեմիան և «Արվեստի գործիչների միությունը»՝ նա ամբողջ ուժերը ներդնում է բոլշևիկների վայրագություններից արվեստի գործերը և ճարտարապետական կառույցները փրկելու համար, կազմակերպում է պալատական արժեքների հսկողությունը, գործնական քայլեր է ձեռնարկում՝ թույլ չտալով, որ երկրի ազգային արժեքները թալանվեն և փոշիացվեն, արգելում է արվեստի գործերի վաճառքը մասնավոր անձանց և դրանց արտահանումը երկրից: Պահպանված բազմաթիվ փաստաթղթերը վկայում են Թամանյանի անձնվեր աշխատանքի և հերոսական ճիգերի մասին: Ճիշտ այդպիսի նվիրումով նա աշխատում է նաև Առաջին Համրապետության օրոք և նրա անկումից հետո՝ մի քանի ամիս Խորհրդային Յայաստանի ժամանակ՝ զբաղեցնելով մի շարք պատասխանատու պաշտոններ:

³ Քալանթար Աշխարբեկ Ա. (1884-1942) – հայագետ, հնագետ, պատմաբան: Յայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի մշտական անդամ և գիտական քարտուղար:

⁴ Խաչվանքյան Տաճատ Հ. (1896-1940) – խորհրդահայ նկարիչ: Ստեղծագործել է գլխավորապես գրքի գեղարվեստական ձևավորման ու նկարազարդման ասպարեզում:

⁵ 1921 թ. հուլիսի 18-ին Ա. Թամանյանի նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ բացվում է գեղարվեստական ստուդիա, որը գործում է մինչև 1922 թ. մարտը: Պարապում էին նկարչություն, համաշխարհային և հայ արվեստի պատմություն: Ստուդիայում Թամանյանին գործակցում էր Հակոբ Կոջոյանը: Ստուդիան տվել է 51 շրջանավարտ:

⁶ Թամանյանը գտնում էր, որ ժողտան մնան կարևոր հասարակական կառույց նախագծելուց առաջ անհրաժեշտ է անցկացնել մրցույթ: Այն պետք է պարզեր ճարտարապետական մոտեցումները շենքի տեսքի, ոճի, քաղաքաշինական դերի, չափերի, կազմի, ֆունկցիոնալ կազմակերպման և այլ հարցերի նկատմամբ: 1926 թ. մայիսին հայտարարվել է մրցույթ, որին ներկայացվել էր 8 նախագիծ: Արդյունքները ամփոփվել են 1926 թ. հոկտեմբերին և վերջին հաշվով եղել են անբավարար, հատկապես ամենագլխավոր խնդրում՝ ստեղծել մայրաքաղաքի համար դոմինանտ հանդիսացող մոնումենտալ հասարակական շենք, ավելին՝ ազգային մշակույթի վերածնման խորհրդանիշ: Այդ խնդիրը լուծեց Թամանյանը:

⁷ Այդ տարիներին Թամանյանը զբաղեցնում էր. ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից բարձրագույն տեխնիկական խորհրդի ղեկավարի, Հնությունների պահպանության կոմիտեի նախագահի, Յայաստանի կերպարվեստի աշխատողների ընկերության նախագահի, ՀԽՍՀ պետպլանի նախագահի տեղակալի պաշտոնները: 1926 թ. հունիսին Թամանյանին ազատում են բոլոր պարտականություններից՝ թողնելով նրան միայն Պետպլանի նախագահության անդամ:

⁸ Լուսիկ Լազարևան – Լուսիկ Աղայան՝ Սարյանի կինը, Ղազարոս Աղայանի դուստրը:

⁹ Երմակով Դմիտրի Ի. (1845-1916) – ռուս անվանի լուսանկարիչ, մասնագիտությամբ ռազմական տեղանքագիր, ռազմական բազմաթիվ արշավանքների, ինչպես նաև ազգագրական և հնագիտական արշավների մասնակից: Թողել է ավելի քան 30 հազար նեգատիվներ: Լույս է ընծայել 127 ֆոտոալբոմ:

¹⁰ Շչուսև Ալեքսեյ Վ. (1873-1949) – ճարտարապետ և քաղաքաշինարար, ճարտարապետության ակադեմիկոս, Ս. Պետերբուրգի Կայսերական գեղարվեստի ակադեմիայի իսկական անդամ, ԽՍՀՄ վաստակավոր ճարտարապետ: Թամանյանի մտերիմ ընկերն էր:

¹¹ Ժողտան նախագիծը ընդունվեց 1927 թ. հուլիսի 6-ին: Շինարարությունը սկսվեց 1930 թ. հուլիսի 15-ին, իսկ հիմնադրման պաշտոնական արարողությունը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 28-ին և նվիրված էր Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 10-ամյակին:

МАРИНА СААКЯН – Письма Александра Таманяна Мартиросу Сарьяну. – Архитектор А. Таманян и художник М. Сарьян – выдающиеся деятели армянской культуры. Велик и неоценим их вклад в дело возрождения Армении. Свои знания и опыт, талант и мастрество они без остатка отдали родине и народу. Таманян стал основоположником новой армянской архитектуры, а Сарьян – живописи. Кроме того, они самым активным образом участвовали в создании культурной среды, во многом определив тот высокий уровень, который стал мериллом эстетического вкуса для последующих поколений. Первые два письма написаны в 1921 году по-русски из персидского города Тебриза (Тавриза), где тогда жил Таманян с семьей, в Ереван, а два других – в 1926 и 1927 годах по-армянски из Еревана в Париж.

MARINA SAHAKYAN – Alexander Tamanyan's letters to Martiros Saryan. – Tamanyan and Saryan, two outstanding personalities of the Armenian culture, had an invaluable contribution to the rebirth of Armenia. They invested their experience, knowledge, talent, and skills in both their country and nation. While Tamanyan became the founder of the new Armenian architecture, Saryan created the contemporary painting school. At the same time, both artists contributed to forming a cultural environment, distinguished by artistic heights treasured by later generations.